

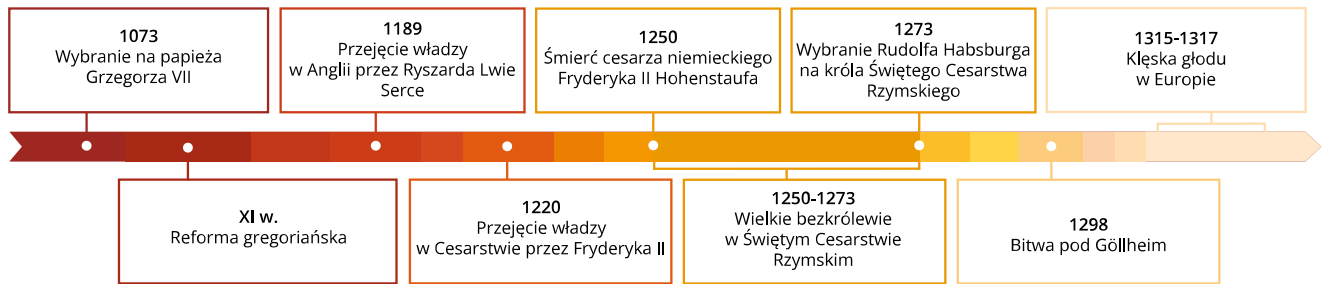

Przedstawienie ustroju Świętego Cesarstwa Rzymskiego (ilustracja z *Kroniki norymberskiej*).
Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego w XIII w. nękane było kryzysem politycznym. Początkowo nic nie wskazywało, że nadejdą kłopoty. Panująca w Niemczech dynastia Hohenstaufów zdobyła tron Królestwa Sycylii, obejmującego także południową część Półwyspu Apenińskiego. Osiągnęła tym samym największą potęgę od czasów cesarza Ottona III, panującego na przełomie X i XI wieku.

Gdy w 1197 r. umarł cesarz Henryk VI, nie pozostawiając dorosłego męskiego potomka, a jedynie trzyletniego syna, w Niemczech wybuchła wojna domowa i rozpoczęły się czasy chaosu. Po odzyskaniu władzy przez dynastię Hohenstaufów na tronie cesarskim zasiadł niezwykle inteligentny Fryderyk II, ale przywiązywał on znacznie większą wagę do spraw włoskich czy związanych z Królestwem Jerozolimskim niż do sytuacji w Niemczech. Tymczasem z powodu praktycznie stałej nieobecności cesarza w Rzeszy tamtejsi książęta przejęli niemal pełnię władzy i doszło do wielkiego bezkrólewia.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY-SA 3.0.

Twoje cele

- Scharakteryzujesz sytuację Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego u progu XIII wieku.
- Opisziesz najważniejsze problemy nękające cesarstwo w XIII wieku.
- Wyjaśnisz powody wzmocnienia pozycji lokalnych książąt niemieckich w średniowieczu.
- Wymienisz najważniejsze problemy, z jakimi zmagало się Królestwo Niemiec w okresie tzw. wielkiego bezkrólewia.

Przeczytaj

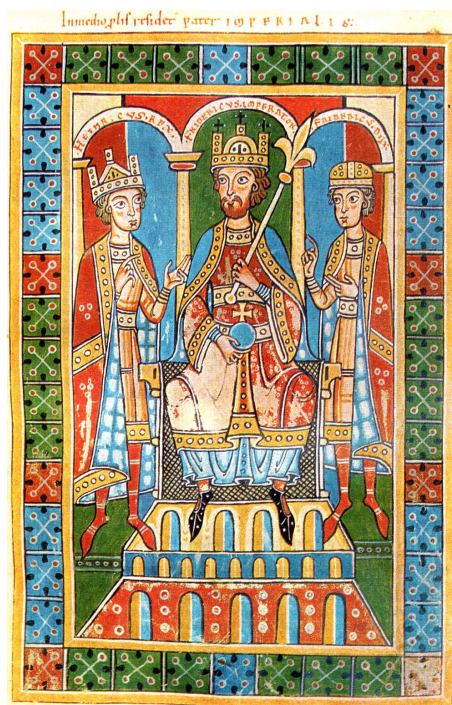

Pierwsze osłabienie cesarzy

Zmiany w Kościele, które zaszły w XII w., w tym wprowadzone przez papieża Grzegorza VII reformy, zmieniły postrzeganie cesarstwa, osłabiając przekonanie o szczególnych prawach świeckiego władcy. Dodatkowo cesarz i król Niemiec (w jednej osobie), nękany wewnętrznymi sporami w cesarstwie, tracił autorytet wśród lenników. W XII w. nastąpił proces rozpadu Rzeszy Niemieckiej na wiele mniejszych księstw: duchownych oraz świeckich, i postępował on przez XIII wiek.

Cesarz Fryderyk I Barbarossa, próbujący w drugiej połowie XII w. zapobiec spadkowi znaczenia władzy królewskiej, starał się wymóc bezwzględne wykonywanie zobowiązań przez lenników z Niemiec i północnych Włoch. Walczył również o uznanie swego autorytetu przez władców Polski, Czech i Danii, których uważał za lenników cesarstwa.

Jego działania doprowadziły jednak do jeszcze większego rozdrobnienia feudalnego w Niemczech. W 1158 r. cesarz Fryderyk I zgodził się na to, aby książęta mogli dzielić swoje ziemie między potomstwo. Efekt? Akceptacja samodzielnej roli książąt zaowocowała podziałem wewnętrznym [Rzeszy](#), która po pewnym czasie składała się z ok. 300 mniejszych i większych państewek. W tym czasie po raz pierwszy w aktach cesarskich pojawiła się formuła „Święte Cesarstwo” na określenie Rzeszy Niemieckiej.

Intronizowany w 1155 r. na cesarza Fryderyk I Barbarossa. Fryderyk I Barbarossa zginął podczas III krucjaty, prawdopodobnie na skutek utonięcia w rzece Salef. Źródła historyczne podają, że nastąpiło to w trakcie kąpieli lub podczas upadku z konia do rzeki.

Polecenie 1

Wskaż na ilustracji jabłko cesarskie.

Następcą Fryderyka I był jego syn Henryk VI Hohenstauf. W 1194 r. odziedziczył on normandzkie Królestwo Sycylii, co znowu roznieciło konflikt cesarstwa z papieństwem. Wcześniej zmusił on do hołdu wasalnego wracającego z wyprawy krzyżowej króla Anglii Ryszarda I Lwie Serce. Gest ten przyniósł podwójną korzyść: Anglia została wyłączona z walk o władzę na Sycylii, a jednocześnie stała się lennem cesarstwa.

Plany Henryka VI były jednak znacznie śmielsze: pragnął on stworzyć cesarstwo uniwersalne. Dlatego planował wyprawę na Cesarstwo Bizantyjskie w celu jego podporządkowania lub nawet [aneksji](#). Atak na Bizancjum odłożył na później wskutek nalegań papieża, który przekonywał, że zamiast podbijać cesarstwo wschodnie, Henryk VI powinien walczyć przeciw muzułmanom. Jednak nie porzucił on swoich idei i przyjął hołdy lenne od królów Armenii Leona II i Cypru Amalryka II. Oplatał w ten sposób Bizancjum siecią swoich politycznych wpływów, nigdy bowiem nie zrezygnował z ambicji zajęcia Konstantynopola.

Chaos w Rzeszy

W 1197 r. Henryk VI Hohenstauf, uznany później za jednego z najpotężniejszych władców w historii Niemiec, niespodziewanie zmarł na malarię. Po jego śmierci, pod wpływem bogatych mieszczan i króla Anglii, w 1198 r. na tronie cesarza Rzeszy zasiadł Otto IV z Brunszwiku. Zapoczątkowało to okres chaosu, w tym wojnę domową z pretendującym do schedy po zmarłym bracie Filipem Szwabskim z [dynastii](#) Hohenstaufów. Po śmierci tego ostatniego Otto IV próbował podbić Sycylię. Z tego powodu skonfliktował się z papieżem Innocentym III, który w 1210 r. go ekskomunikował. Jednocześnie w Rzeszy wybuchła kolejna wojna domowa, tym razem między rodami Welfów i Hohenstaufów, która przypieczętowała klęskę polityczną cesarza Ottona IV. W 1212 r. władzę w Niemczech przejął [Fryderyk II](#). Wkrótce w konflikt w Rzeszy włączyli się władca angielski Jan bez Ziemi (po stronie Ottona IV) oraz król Francji Filip II August (po stronie Hohenstaufów). W 1214 r. Otto IV, po przegranej bitwie pod Bouvines, wycofał się do swoich posiadłości w Brunszwiku w środkowej części Niemiec.

Fryderyk II potrafił czytać i pisać w kilku językach, co korzystnie wyróżniało go spośród innych średniowiecznych monarchów. Pozostawał pod wpływem różnych cywilizacji: łacińskiej, bizantyńskiej i arabskiej, podobnie jak Sycylia, którą władał od 1198 roku. Jako

pierwszy od wieków próbował budować silne, scentralizowane i zbiurokratyzowane państwo.

Dążąc do zbudowania swojego autorytetu jako władcy całego Zachodu, uważał się za „cesarza końca świata”. Wychowany na Sycylii, dysponował tam o wiele silniejszą władzą niż w Niemczech i większość uwagi poświęcał sprawom włoskim. Godził się, aby na północy cesarstwa coraz większy udział w sprawowaniu władzy przypadła książętom niemieckim, i to najprawdopodobniej był jego największy błąd.

Z powodu stałej nieobecności cesarza w Niemczech tamtejsi książęta przejęli niemal pełnię władzy. Nie pomogło odbicie przez Fryderyka z rąk muzułmanów Jerozolimy i koronacja na jej króla. Nastąpił upadek autorytetu władzy królewskiej i cesarskiej w Niemczech. Śmierć w 1254 r. Konrada IV, syna Fryderyka II, otworzyła długi okres wojen domowych między kandydatami do korony.

Wielkie bezkrólewie – ponowny chaos

Okres od śmierci Fryderyka II w 1250 r. do [elekcji](#) Rudolfa I Habsburga w 1273 r. to lata największego osłabienia królewskiej władzy centralnej w Niemczech. Określenie „bezkrólewie” jest w tym przypadku mylące, ponieważ tron nie był wtedy pusty, ale miały miejsce m.in. podwójne elekcje, gdy prawo do korony przypisywało sobie co najmniej dwóch władców.

Na kryzys polityczny nałożył się też gospodarczy – z tego powodu szerzyły się rozboje. W epoce powszechnego chaosu elekcje królów zostały zmonopolizowane przez kilku najpotężniejszych książąt, tj. arcybiskupów Moguncji, Kolonii i Trewiru, księcia saskiego, margrabię brandenburskiego, księcia bawarskiego i palatyna Renu.

Wielkie bezkrólewie umocniło rozdrobnienie polityczne Rzeszy Niemieckiej i zachwiało cesarskim autorytetem, który od tej pory musiał liczyć się z potęgą silniejszych wasali. Wybór na króla Rudolfa I Habsburga w 1273 r. i podjęte przez niego na sejmie Rzeszy w Norymberdze obietnice reform, uporządkowania stosunków wewnętrznych i rewindykacji uprawnień królewskich przyniosły jedynie krótkotrwałe efekty.

Rudolf I pokonał w 1276 i 1278 r. pod Dürnkrut (Suchymi Krutami) swojego głównego przeciwnika – króla czeskiego Przemysła II Ottokara. Zdobył też Austrię i Styrię, które w 1282 r. przekazał jako dziedziczne lenno swoim synom. Stworzyło to podstawę władztwa terytorialnego Habsburgów – jednej z najpotężniejszych dynastii w następnych stuleciach.

Ciekawostka

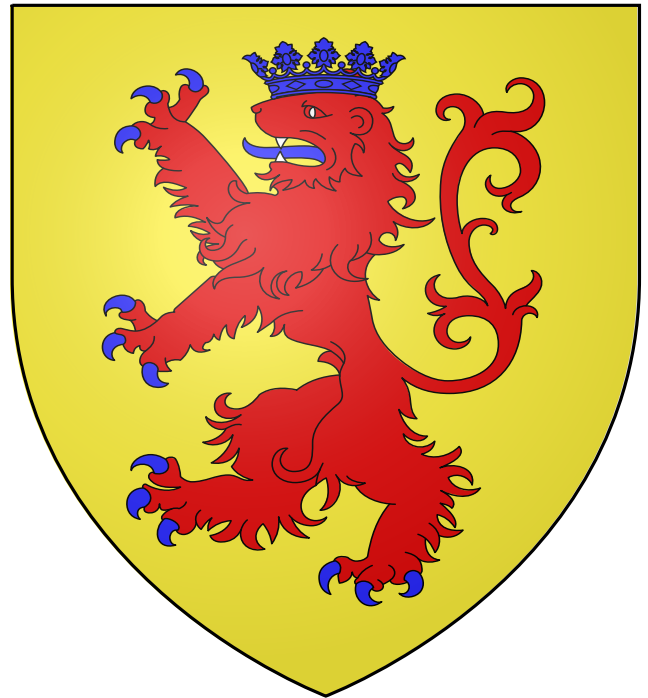
Dynastia, która władała światem

Habsburgowie to dynastia niemiecka (*von Habsburg*), której założycielem był w X w. Guntram Bogaty. Nazwa rodziny wywodzi się od pierwszej posiadłości rodu, zamku Habsburg (z niem. *Habichtsburg* – Jastrzębi Zamek), położonego w kantonie Aargau w Szwajcarii.

Przedstawiciele dynastii w różnych okresach panowali m.in. w krajach niemieckich i włoskich, Świętym Cesarstwie Rzymskim, Czechach, Hiszpanii, Portugalii, Burgundii, na Węgrzech (a co za tym idzie – również w Chorwacji), w Siedmiogrodzie, na Śląsku, ziemiach polskich, ukraińskich, serbskich oraz w hiszpańskich i portugalskich koloniach w Azji, Afryce i obu Amerykach.

Ostoją monarchii było Arcyksięstwo Austriackie, systematycznie rozszerzane, by stać się rozległym krajem, zwanym od nazwy dynastii Monarchią Habsburgów. Dynastia w linii męskiej wygasła w roku 1740. Ostatnia władczyni z rodu Maria Teresa Habsburg z mężem Franciszkiem Lotaryńskim zapoczątkowała dynastię habsbursko-lotaryńską, często utożsamianą z poprzedniczką.

Rudolf I próbował uporządkować sytuację wewnętrzną: ogłosił powszechny pokój ziemski w Niemczech, a w 1289 r. wyruszył do Turynii przeciw rycerzom-rozbójnikom, trudniącym się napadami na przejeżdżających w pobliżu ich zamku kupców i podróżnych. Siali oni w owym czasie postrach na terenie Niemiec.

Herb pierwszych Habsburgów. W heraldyce lew jest symbolem odwagi, szlachetności, władzy królewskiej siły, dostojęstwa i męstwa.

Źródło: Odejea, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0.

Cesarz Rudolf I ogłasza w kraju pokój ziemski, który miał zapobiec wojnom wewnętrznym w Rzeszy. Opisz na podstawie ilustracji przebieg uroczystości.

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Nie udało mu się jednak zapobiec wszystkim wojnom wewnętrznym; trwały m.in. walki arcybiskupa Kolonii Zygfryda II Wastenburga z księciem Brabancji Janem I o Limburgię, a niepokoje w Szwabii wywoływał hrabia Wirtembergii Eberkard I. W 1289 r. król Rudolf I zmusił hrabiego Dolnej Burgundii Ottona IV do złożenia mu hołdu – w ten sposób częściowo odnowił związki ziem burgundzkich z Niemcami.

W 1291 r. próbował przeprowadzić elekcję swojego syna Albrechta na króla Niemiec, ale elektorowie odmówili. Na króla Niemiec wybrany został Adolf, hrabia Nassau. Mimo to w 1298 r. w bitwie pod Göllheim Albrecht pokonał konkurenta i został kolejnym królem Niemiec z dynastii Habsburgów.

Po niewielu latach spokoju Niemcy znów pogrążyły się w wojnach domowych między rywalizującymi o koronę dynastiami Habsburgów z Austrii, Wittelsbachów z Bawarii i Luksemburgów. Jednocześnie po raz pierwszy doszło wtedy do unii Niemiec z Czechami i Węgrami, a Hohenzollernowie śmiało wkroczyli na arenę polityki europejskiej, otrzymawszy w 1415 r. od cesarza Brandenburgię.

Cesarstwo (zwane od XIII w. Świętym Cesarstwem Rzymskim Narodu Niemieckiego) składało się z rdzenia, którym było Królestwo Niemieckie, oraz z równoprawnych mu formalnie Królestwa Włoch (do 1648 r.) i Królestwa Burgundii (1032–1378).

Źródło: Krystian Chariza i zespół, licencja: CC BY-SA 3.0.

Słownik

aneksja

(z łac. *annexio* – przyłączenie) przyłączenie przez jedno państwo, przy użyciu siły lub w wyniku wygranej wojny, całości lub części terytorium innego państwa, bez zgody tego państwa

dynastia

(z gr. *dynasteia* – władza) ród panujący w państwie monarchicznym, w którym władza przechodzi dziedzicznie z ojca na syna

elekcja

(z łac. *electio* – wybór) wybór przez głosowanie na wysokie stanowisko lub urząd; we wczesnym średniowieczu wybór króla Niemiec i jednocześnie cesarza rzymskiego był dokonywany przez wiec plemion niemieckich, które wskazywały najlepszego kandydata spośród członków panującej dynastii

reforma gregoriańska

zmiany wprowadzone w Kościele w XI–XII w., zainicjowane przez papieża Grzegorza VII, który m.in. zakazał księżom zawierania małżeństw, a symonię i nepotyzm uznał za ciężkie przestępstwa; przeforsował też zasadę wyboru biskupów przez duchownych

Rzesza

(niem. *Reich*) historyczna nazwa państwa niemieckiego; w latach 962–1806 istniała I Rzesza, od XIII w. nazywana Świętym Cesarstwem Rzymskim Narodu Niemieckiego; w latach 1871–1918 – II Rzesza, Cesarstwo Niemieckie; w latach 1933–1945 – hitlerowska III Rzesza

Słowa kluczowe

Europa późnego średniowiecza, Fryderyk I Barbarossa, Habsburgowie, Henryk VI Hohenstauf, Rudolf I Habsburg, średniowiecze, Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego

Bibliografia

J. Kłoczowski, *Europa – chrześcijańskie korzenie*, Warszawa 2004.

E.W. Wies, *Fryderyk Barbarossa. Mit i rzeczywistość*, tłum. W. Radwański, Warszawa 1996.

Wielka Historia Świata, t. 1–12 (praca pod patronatem Polskiej Akademii Umiejętności), Świat Książki 2004–2006.

Film

Polecenie 1

Zapoznaj się z filmem i wykonaj kolejne polecenia.

Film dostępny pod adresem <https://zpe.gov.pl/a/D3Unw0d5o>

Film nawiązujący do Cesarstwa w trzynastym wieku, część pierwsza.

Polecenie 2

Wyjaśnij, dlaczego po śmierci Henryka VI doszło w cesarstwie do podwójnej elekcji.

Twoja odpowiedź

Polecenie 3

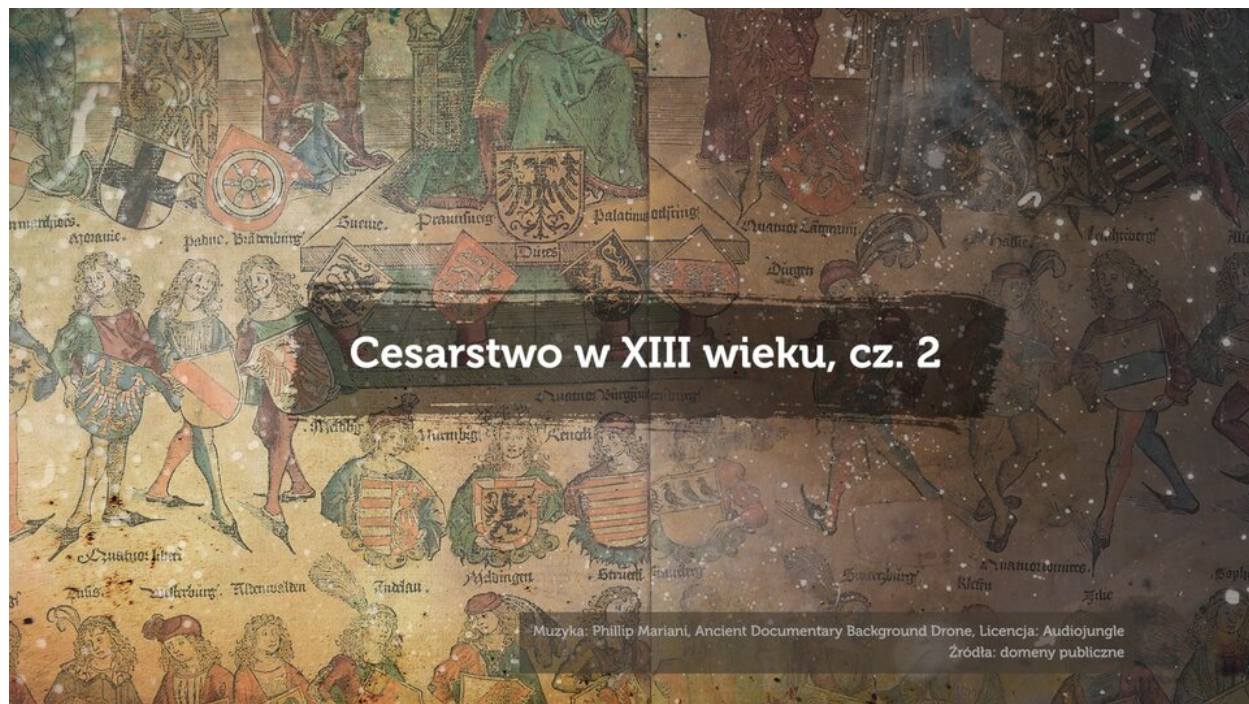
Wymień skutki dwuwładzy w cesarstwie niemieckim.

Tvoja odpowiedź

Film + Sprawdź się

Polecenie 1

Zapoznaj się z dalszą częścią wykładu historyka Jerzego Pysiaka i wykonaj kolejne polecenia.

Film dostępny pod adresem <https://zpe.gov.pl/a/DPdSF62Rf>

Film nawiązujący do Cesarstwa w trzynastym wieku, część druga.

Polecenie 2

Przedstaw genezę i przebieg konfliktu między cesarzem Fryderykiem II a papieżami.

Twoja odpowiedź

Polecenie 3

Opisz, w jaki sposób przejawiał się upadek władzy cesarskiej w Rzeszy w XIII wieku. Jakim siłom politycznym mogło zależeć na wydłużeniu okresu bez jednego silnego władcy w cesarstwie?

Twoja odpowiedź

Ćwiczenie 1

Jak nazywała się dynastia panująca w Niemczech w latach 1138–1254?

☐ Ottonowie

☐ gibelinowie

☐ Welfowie

☐ Hohenstaufowie

Ćwiczenie 2

Wskaż uczestników przełomowej dla dziejów cesarstwa bitwy pod Bouvines w 1214 roku.

☐ Otto IV

☐ Jan bez Ziemi

☐ Filip II, król Francji

☐ Fryderyk II

Ćwiczenie 3

Ćwiczenie 4

Uporządkuj chronologicznie podane wydarzenia, zaczynając od najwcześniejszego.

odziedziczenie Sycylii przez Hohenstaufów

Rudolf I Habsburg królem Niemiec

koronacja Ottona IV

początek wielkiego bezkrólewia w Niemczech

bitwa pod Bouvines

Ćwiczenie 5

Przeanalizuj poniższe stwierdzenia i określ, czy są one prawdziwe, czy fałszywe.

Stwierdzenie	Prawda	Fałsz
Po raz pierwszy formuła „Święte Cesarstwo” na określenie Rzeszy Niemieckiej pojawiła się w aktach cesarskich za panowania Fryderyka I Barbarossy.	☐	☐
Wielkie bezkrólewie w cesarstwie oznaczało, że na tronie nie zasiadał król.	☐	☐
Otto IV nigdy nie został wykluczony z życia Kościoła (ekskomunikowany).	☐	☐
Początki potęgi dynastii Habsburgów wiążą się z panowaniem Rudolfa I.	☐	☐

Ćwiczenie 6

Opisz przyczyny słabości cesarstwa w XIII wieku.

Dla nauczyciela

Autor: Martyna Wojtowicz

Przedmiot: Historia 2022, Historia

Temat: Cesarstwo w XIII wieku

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum

Podstawa programowa:

Treści nauczania - wymagania szczegółowe

Zakres podstawowy

XI. Europa późnego średniowiecza. Uczeń:

2) opisuje zmiany na mapie politycznej Europy w XIV i XV wieku;

Zakres rozszerzony

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

XI. Europa późnego średniowiecza. Uczeń: spełnia wymagania określone dla zakresu podstawowego, a ponadto:

- 1) wyjaśnia przyczyny kryzysu idei władzy uniwersalnej w Europie późnego średniowiecza;
- 2) charakteryzuje kryzysy polityczne, społeczne i religijne późnego średniowiecza;

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji;
- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się;
- kompetencje obywatelskie.

Cele operacyjne:

Uczeń:

- charakteryzuje sytuację Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego u progu XIII w.;
- omawia problemy, z jakimi mierzyło się cesarstwo w XIII w.;
- tłumaczy powody wzmocnienia pozycji lokalnych książąt niemieckich w średniowieczu;
- wyjaśnia, czym było tzw. wielkie bezkrólewie.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm;
- konektywizm.

Metody i techniki nauczania:

- rozmowa nauczająca z wykorzystaniem ćwiczeń interaktywnych;
- analiza materiału źródłowego (porównawcza);
- dyskusja;
- mapa myśli.

Formy pracy:

- praca indywidualna;
- praca w parach;
- praca w grupach;
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z głośnikami, słuchawkami i dostępem do internetu;
- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda.

Przebieg lekcji

Przed lekcją:

1. Przygotowanie do zajęć. Nauczyciel loguje się na platformie i udostępnia uczniom e-materiał „Cesarstwo w XIII wieku”. Prosi uczestników zajęć o zapoznanie się z tekstem w sekcji „Przeczytaj” i multimedium w sekcji „Film” tak, aby podczas lekcji mogli w niej aktywnie uczestniczyć i wykonywać polecenia.
2. Chętni lub wybrani uczniowie przygotowują prezentację na podstawie informacji zawartych w sekcji „Przeczytaj”.

Faza wstępna:

1. Nauczyciel wyświetla na tablicy temat i cele lekcji i przybliża je uczniom. Następuje omówienie planowanego przebiegu zajęć i określenie wiążących dla uczniów kryteriów sukcesu (np. w postaci pytań, na które uczniowie chcą uzyskać odpowiedź).
2. Raport z przygotowań. Zalogowany na platformie nauczyciel przy użyciu raportu sprawdza przygotowanie uczniów do lekcji: weryfikuje, którzy uczniowie zapoznali się z udostępnionym e-materiałem. Nauczyciel poleca, aby uczniowie w parach opracowali mapy myśli związane z tematem. Wybrana osoba z danej pary przedstawia przygotowane propozycje, a ochotnik zapisuje je na tablicy. Pozostali uczniowie się do nich odnoszą i uzupełniają je o swoje propozycje.

Faza realizacyjna:

1. Prezentacje uczniów. Wskazani przed lekcją uczniowie prezentują i omawiają efekty swojej pracy. Nauczyciel oraz inni uczniowie zadają pytania prezentującym, w razie potrzeby uzupełniają ich wypowiedzi.
2. Praca z multimedium („Film”). Nauczyciel poleca wybranemu uczniowi, aby przeczytał polecenie 3: „Wymień skutki dwuwładzy w cesarstwie niemieckim”. Poleca uczniom, aby podzielili się na czteroosobowe grupy i opracowali w nich odpowiedzi. Po ustalonym wcześniej czasie przedstawiciel wskazanej (lub zgłaszającej się na ochotnika) grupy prezentuje propozycję odpowiedzi, a pozostali uczniowie się do niej ustosunkowują. Nauczyciel w razie potrzeby uzupełnia informacje.
3. Praca z drugim multimedium („Film + Sprawdź się”). Nauczyciel prezentuje film. Tym razem uczniowie pracując w parach, przygotowują odpowiedzi na dołączone do niego polecenia: przedstawiają genezę i przebieg konfliktu między cesarzem Fryderykiem II a papieżami oraz opisują, w jaki sposób przejawiał się upadek władzy cesarskiej w Rzeszy w XIII wieku. Po wyznaczonym czasie wybrane dwójki uczniowskie odczytują swoje odpowiedzi na forum. Inni uczniowie uzupełniają ich wypowiedzi. Nauczyciel pilnuje porządku pracy i udziela uczniom informacji zwrotnej.

Faza podsumowująca:

1. Zalogowany na platformie nauczyciel wyświetla na tablicy temat lekcji i cele zawarte w sekcji „Wprowadzenie”. Wybrany uczeń odczytuje cele lekcji, następuje wspólne omówienie: co udało się osiągnąć, do czego warto wrócić, czego nie udało się zrealizować i dlaczego. Później nauczyciel analizuje przebieg lekcji i przeprowadza ewaluację, z której wnioski wykorzysta w przyszłości.
2. Nauczyciel omawia przebieg zajęć, wskazuje mocne i słabe strony pracy uczniów, udzielając im tym samym informacji zwrotnej.

Praca domowa:

Wykonaj ćwiczenia 3, 4, 5 i 6 z sekcji „Film + Sprawdź się”.

Materiały pomocnicze:

- J. Kłoczowski, *Europa – chrześcijańskie korzenie*, Warszawa 2004.
- E.W. Wies, *Fryderyk Barbarossa. Mit i rzeczywistość*, tłum. W. Radwański, Warszawa 1996.
- *Wielka Historia Świata*, t. 1–12 (praca pod patronatem Polskiej Akademii Umiejętności), Świat Książki 2004–2006.

Wskazówki metodyczne:

Uczniowie na podstawie materiałów filmowych przygotowują prezentację multimedialną będącą podsumowaniem lekcji.

